

Lejla Nakaš

Filozofski fakultet

Ulica Franje Račkoga 1, BiH-71000 Sarajevo

lejla.nakas@ff.unsa.ba

HRVATSKO-BOSANSKA ĆIRILIČNA KORESPONDENCIJA 16. I 17. STOLJEĆA

U radu se analizira uzajamni utjecaj hrvatskih i bosanskih ćiriličnih kancelarija u prijepisci koja se odvijala u 16. i 17. stoljeću. Analiza se temelji na usporedbi morfologije slova u pismima iz kancelarija zagrebačkoga kanonika Tomaša Augustića i grofa Petra Keglevića. Bosanska i hrvatska verzija pisma razlikuju se utoliko što se na jednoj strani ispoljava utjecaj arebice, a na drugoj latinice kao primarnih pisama. Uzajamna prijepiska dovodi i do unakrsnih utjecaja.

Diplomatska korespondencija bosanskih upravitelja u prvom stoljeću po osmanskom osvojenju vodi se tipom ćiriličnog pisma kakav se u srednjovjekovnoj Bosni njegovao u vrijeme Tvrtka I. Slova toga pisma imaju svoje prepoznatljive, gotovo kaligrafske oblike, koji se vrlo malo razlikuju od pisara do pisara. Velika sličnost između rukopisa dubrovačkih pisara u drugoj polovini 14. stoljeća (Nike Bijelića, Maroja Niklića, Vidoša Bogdanića, Džive Parmezana, Jakete Krusića), te rukopisa povelje albanskog gospodara Kanine i Valone Aleksandra (1368), kao i rukopisā povelja izdatih u kraljevskim kancelarijama Tvrtka I. i Dabiše, govori o tome da je diplomatska minuskula na širem prostoru dobila svoje ustaljene i potpuno dovršene forme, tako da je možemo smatrati klasičnom.

Specifičnost ćirilične diplomatske minuskule je u karakterističnom sistemu produžavanja stabala u smislu zapadnoga kriterija smještaja slova u četverolinijskom prostoru kao i kod latinske minuskule, zbog čega se i smatra da se ovakvo pismo moglo razviti u krajevima orijentiranim zapadu, gdje se ćirilica doticala s latinicom.¹ U tom smislu i klasičnu ćiriličnu

¹ Određeni potencijali za takav razvoj postojali su i u grčkom minuskulnom pismu, pa time i u ćiriličnoj grafiji kojoj je izvor grčki, no činjenica je da slavenska ćirilica po-

minuskulu trebalo bi posmatrati kao dio fenomena zapadne ćirilice. Vladimir Mošin najprije je pretpostavio »da je prvobitno mjesto rođenja ovog naročitog stilskog tipa kancelarijske minuskule bilo u dubrovačkoj kancelariji, koja je tokom prve polovice XIII. v. izrađivala ćirilske tekstove i za susjedne slavenske vladare« (1949:321), a nakon primjedbe Gregora Čremošnika da prijelazne oblike minuskulnih slova bilježe već potpisi župana Nemanje i kneza Miroslava iz 1186. godine (1963:120, 129), on završni stadij u formiranju kancelarijskog pisma postavlja u zetsko-humsku Dukljansku državu u toku 11. i 12. stoljeća koja je bila okrenuta Zapadu, ali konačno uobličenje pripisuje i dalje dubrovačkoj kancelariji (1965:162).

Do preobražaja grafije najvjerovatnije je došlo kao posljedica bigrafičnosti pisara ili kancelarije, a pod utjecajem gotičkih estetskih kriterija — kontrasta koji se postiže izduživanjem vanjskih zona slovnoga polja i u odnosu na polje slova koja ostaju unutar osnovnih dviju linija.² Ugovor bugarskog vladara Ivana Asena II. s Dubrovčanima iz 1230. godine predstavlja prvi primjer uobličjenja minuskulne ćirilice, dok se ugovor srpskog kralja Milutina sklopljen na Vrhlabu 1302. godine uzima kao njen definitivni oblik, jer će od tog vremena sva slova zadržavati svoje forme kroz naredna stoljeća, a također i izvan južnoslavenskih okvira u primjercima dokumenata iz mađarske, rumunjske, albanske kancelarije (Đorđić 1971:460–466).

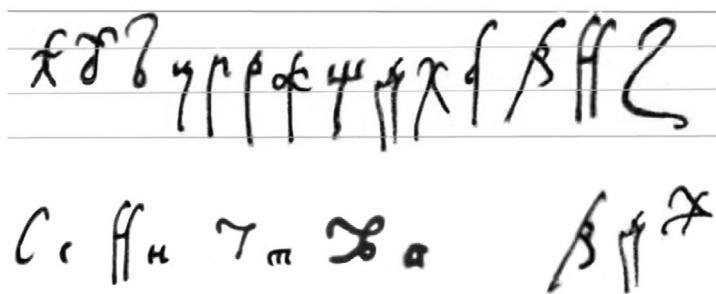
Postojanje izduženih slova četverolinijskog dosega više govori o utjecaju estetskih mjerila epohe nego o izravnom ugledanju na latinicu. Bočna kompresija pisma utječe na oštrinu vertikalne linije teksta, tako da se na lijevoj margini otvara prostor za iluminacijski detalj, što u slučaju naših pisama najčešće znači mjesto za stilizirani potpis (tugru), koji je ponekad posut i zlatnim prahom, te za specijalni pečat u kome je obično u stih uklopljeno ime adresata.

Morfologija slova u prvom stoljeću osmanske vladavine po svemu odgovara klasičnoj diplomatskoj minuskuli kakva je poznata u srednjovjekovnoj Bosni od logofeta Vlada i njegovog učenika Tomaša Lušca, a koja je svoje zlatno doba imala u dubrovačkoj kancelariji od kraja 14. i tokom 15. stoljeća, dok su najraniji sačuvani spomenici na tom pismu vezani za srpsku srednjovjekovnu državu. Opredjeljenje carigradske slavenske kancelarije za ovo pismo sigurno je uvjetovano razmjenom ugovora s dubrovačkom kancelarijom. Portina slavenska kancelarija izvršila je snažan utjecaj

prima minuskulni oblik tek od kraja 12. stoljeća, u vrsti pisane građe koja se odvojila od sakralnih i okrenula diplomatskim, svjetovnim svrhama.

² Riječ je o posrednom — idealnom — utjecaju latinice na ćirilicu, kroz koncepciju slovnoga polja odnosno modula.

i na bosanske kancelarije prvog razdoblja osmanske uprave, unatoč tome što je pred slom bosanskog kraljevstva bila uobličena nekaligrafska bosanska minuskula na osnovu retrogradnih formi kancelarijskog pisma začetih na dvoru kralja Ostoje.³

Klasična ćirilična minuskula na kraju 15. i početkom 16. stoljeća u dokumentima najviših bosanskih zvaničnika pod utjecajem njegovanja toga pisma u Portinoj slavenskoj kancelariji⁴

Sa klasičnom diplomatskom minuskulom podudaraju se dubletni oblici slova **в** i **т** kakvi su u 16. stoljeću zastupljeni npr. u kancelariji Gazi Husrev-bega. Takav ukrasni oblik slova **т** zabilježen je kod logofeta Vlada u Tvrtkovoј povelji iz 1382. (1.r. i 14.r.), a za to slovo drži se da je odlika istočne varijante ovoga grafijskog sistema (Đorđić 1971:168). Jednako tako i dubletni oblici slova **в**, **д**, **с** pripadaju grafijskim specifičnostima klasične diplomatske minuskule, zasvjedočenim i u Dubrovniku i u Srbiji, a također, i na dvoru prvog bosanskoga kralja. Distribucija ukrasnih dubletnih oblika slova vezana je, obično, za inicijalni položaj u riječi. Izvan te pozicije, dakle, po drugačijim pravilima, postavljeni su ukrasni oblici slova **т** i **с**. Naime, dubletni oblik slova **т** pojavljuje se u sredini riječi, dok je dubletno **с**, koje dopire do spoljašnjih linija četverolinijskog sistema, rezervirano za poziciju u kojoj je sljedeći grafem samo onaj koji se ispisuje u prostoru unutrašnjih dviju linija četverolinijskog sistema. Moguće kombinacije ukrasnoga **с** /**с**/ i drugog grafema su: **Ст**, **Сп**, **Св**, **Ск**, **Сн**, **Сл**, **См**.

³ O uzorima koje su pisari u kancelariji kralja Ostoje imali u »varvarskoj« bosanskoј poluminskuli, okrećući unatrag započeti tok prihvatanja klasične minuskule za diplomatske svrhe, koji se dogodio u kancelariji kralja Tvrtka I, detaljno je pisao Gregor Čremošnik (1948:149, 153, 161, 170, 188, 192).

⁴ Prosječne slovne forme izabrane su iz pisama Isa-bega Ishakovića, Mehmed-bega Isabegovića, Skender-baše i Jahja-baše sa Vrhbosne, Gazi Husrev-bega, Feriz-bega i Mahmuta Abdulahovića.

Klasičnoj minuskuli odgovara i upotreba posebnog ligaturnog slova ρ+ѣ. Pritom, slučaj da pojedini pisari upotrebljavaju ovaj grafijski znak na mjestu kombinacije *r* sa iskonskim *e*, može ukazivati na utjecaj stare raške tradicije. Osim toga, kod pojedinih pisara pojavljuju se i druge specifičnosti vezane za istočnu verziju, kao upotreba *κ* za /ć/ i *г* za /đ/, prisustvo ligaturnih slova Ѡ i ѡ, ili, pak, grafijskih osobitosti poput dvostruke varijete nad završnim vokalima u riječi ѣ.

Kao inventivne crte turske slavenske kancelarije mogu se izdvojiti postojanje većeg broja različitih nadrednih slova, te pojava da se ona nižu jedno nad drugim, polegnut položaj nadrednih slova (npr. ,), kao i pojavljivanje inicijalnih slova posebne morfologije, poput *м* i *в* (Sulejman-beg, gospodar bosanski, 1485; Mehmed-beg Isabegović, HAZUćir.VII-1, 1507). Ovo drugo slovo, iako je poznato kao inicijal od ranije, kod pisara osmanskog razdoblja pokazuje se i unutar riječi, ali ne bilo koje, već one kojom se oslovljava adresat. Tako je to kod Gazi Husrev-begovog pisara iz 1531. čiji rukopis jako podsjeća na rukopis logofeta dubrovačkog Maroja Ptičića (Đorđić 1971:435) iz posljednjih decenija 15. stoljeća. Drugi njegov pisar iz 1537. piše poljičicom, što se osobito vidi po slovima ђ, њ i њ (HAZUćir.VI-1), ali je u njegovom pismu primjetan latinički utjecaj u maniru *ц=c/ć*, *з=ž/z*, te obilježavanje slogotvornog *r* kao *ap*. Iako slova piše vrlo vješto, može se pretpostaviti da je njegovo glavno pismo latinica, i to baš zato što ne primjenjuje rješenja kojima je za slavenske foneme raspolagala ćirilica.

Zanimljivo je da klasična forma minuskulnog pisma, koja postepeno biva potisnuta od sredine 16. stoljeća, kada prestaje sa radom Portina slavenska kancelarija, ima svoju repliku čak i na kraju 17. stoljeća. Četiri dokumenta jednog pisara iz bihačke kancelarije napisana su minuskulom (HAZUćir.X-28, X-102, X-135, X-136 i HAZUćir.IV-47). U tim pismima poseban dojam ostavlja pravilan razmjer između slova dvolinijskog, trolinijskog (г, ρ, ш, Ѹ) i četverolinijskog (н, а, ф, с, Δ) dosega. Slovo *c* ukrašeno je dvotačkom u luku kada je u sastavu skraćenice (roc.), slova za /ć/ѣ i /c/-/č/ se razlikuju, a ovo drugo ima arebički, uspravljeni raspored tačaka ѣ; i zanimljiv alternativni nadredni znak ѣ. Jedino je slovo *f* kod ovog pisara inspirirano latiničnom formom sa poprečnim crticama, ali se kod njega, kao alternativni, pojavljuje i grčki oblik. Na mjestu slogotvornog *r* on pod utjecajem osmanskog jezika bilježi *np* /ir/.

Drugo razdoblje ove korespondencije, od sredine 16. stoljeća, obilježeno je velikom raznorodnošću slovnih formi koje su razvijane na morfološkim obrascima nekaligrafske bosanske minuskule. Za morfološku i ortografsku nejedinstvenost bosančice jedni drže da su normalna posljedica različitosti

društvenih, kulturnohistorijskih, vjerskih uvjeta na širokom području njene upotrebe (Hercigonja 1982). Drugi, pak, smatraju da za osobitosti u morfologiji slovā mogu biti odgovorni rubni položaj, susjedstvo s latinicom i koegzistencija s drugim pismima, te da se, ustvari, u posebnosti i raznorodnosti njenih oblika ogleda proces degeneracije i postepene dekadencije (Bogićević 1975:105). Uza sve to ne može se zanemariti ni činjenica da se svaki brzopis odlikuje postojanjem više oblika za jedno slovo, što na svoj način podstiče inventivnost i individualnost svakog rukopisa, ili barem svake kancelarije ili škole; a tome vodi i pojednostavljivanje slovničkih oblika putem smanjenja broja poteza, te fakultativna spajanja do tri slova.

Težnja ka što jednostavnijoj formi omogućila je veću poletnost i uvijerenost poteza na osnovnoj liniji što je dovodilo do nerazpoznatljivosti pojedinih slova, a rješenje tome nalazilo se u dodavanju ravne crte iznad ili ispod osnovne slovne forme /š/ /t/ /m/.

U kancelariji Ferhata Sokolovića, kliškog sandžakbega djelovao je Nasuf-ćehaja koji je potpisao svoje vlastoručno pismo upućeno Fabiju Kanalu bosančicom. Njegov kitnjasti brzopis po duktusu se ugleda na mletačku latinicu tog vremena. I zaista, po riječima *A Spalato*, napisanim na adresi latinicom, istom sigurnošću i vrstom poteza, vidimo da je Nasuf-ćehaja podjednako vješto pisao i latinicu (HAZUćir.VI-8). Interesantno je, međutim, da na njegovu bosančicu nisu utjecali grafijski uzusi karakteristični za latinicu. Tako npr. u njegovom pismu nema obilježavanja slogotvornog *r* kao *ap*, niti dvostruke uloge grafema *ц*, *с* i *з*, a ni rješenja za bilježenje *lj* i *nj* po uzoru na latiničke uzuse, bilo kao *ћл/ћн*, bilo kao *Ѡл/Ѡн*.

Kod tri Sokolovićeve pisara pojavljuje se karakteristična regionalna osobina bosaničke grafije po kojoj su kliške kancelarije prepoznatljive: odvojeno obilježavanje ligature u kombinacijama s grafemima za vokale *a* i *u*, što je dovelo do osamostaljenja toga grafijskog znaka kao zasebnoga grafema. Zapravo, ligaturna spona lučnog oblika sa jezičkom poprimila je vrijednost fonema /j/, ali ona sasvim nalikuje slovu *ε* pa su je priređivači transliteriranih zbirki i prenosili u tom obliku. S obzirom na istovjetnost morfologije slova *ε* i navedene grafijske oznake *†*, može se zaključiti da je kod pisara s kliškog područja došlo do izjednačenja dvaju grafijskih simbola, dakle do grafijskog zastranjenja. Na osnovu specifičnih slučajeva otkrivenih u pojedinim rukopisima, geneza ove pojave može se opisati kao postepeno osamostaljenje prvog dijela nekadašnje ligaturne oznake *ю*, koja je i sama jedno vrijeme imala vrijednost samo jednog fonema /j/, te se pojavljivala zajedno sa grafemima *a* i *Ѹ*. Kružić, koji je ostatak nekadašnjeg slova *o*, sve više je degenerirao dok se nije sasvim izgubio.

Sinan-vojvoda, 1558.

Mustafaga kliški,
posljednje decenije 17. stoljeća

Pisari koji su u 17. stoljeću u prijepisci s primarno latiničnim kancelarijama kao što je Augustićeva pod očitim su utjecajem latinice. Pisma iz kancelarije kostajničkog odabaše Grahe napisana su rukopisom koji ima svoju paralelu u ćirilčnom rukopisu jednog kasnijeg pisma iz kancelarije kanonika Tomaša Augustića (ACA39 9 75), što se osobito vidi na slovima м, н и ц. Za Augustićevu prijepisku pouzdano se može smatrati da je primarno latinična, jer su neka od ćirilčnih pisama upućena iz Bosanske krajine u Sisak tamo transkribirana latinicom da bi se lakše mogla čitati (usp. ACA39 9 1; istom Augustićevom pisaru pripada rukopis latiničnih dopisa ACA39 9 8, ACA39 9 14, ACA39 9 17). Velike sličnosti u oblicima slova pisama iz 1655. i 1678. godine napisanim na dvjema suprotstavljenim stranama krajišta ukazuju na snažan uzajamni utjecaj. Slova za /m/, /n/, /c/ vjerovatno su inspirirana latiničkim oblicima kod pisara u Sisku, a zatim preuzeta u kostajničkoj kancelariji.

Pisar kostajničkog odabaše, 1655.
HAZUćir.X-15

Pisar Augustićeve kancelarije, 1678.
ACA39 9 75

S obzirom na to da su pisma iz kancelarije adresata pisana bosančicom koja trpi utjecaj latinice kao “prvog” pisma, ovi pisari trpe utjecaj takve bosančice.

Za razliku od ovih, Ferhatpašićevi pisari u prijepisci s Keglevićevom kancelarijom iznimno rijetko dolaze pod utjecaj latiničnih slabosti koje se tiču odnosa fonem-grafem za koje je ćirilica od početka imala rješenje (*šemtvara* ‘septembra’ HAZUćir.X-51; *zarstvo*, *Kostainizom* HAZUćir.X-78; *z bubnjevi* i *za sastavam* ‘s bubnjevima i sa zastavama’ HAZUćir.X-89). Ali se i kod njih latinični utjecaj ogleda u izboru grafijskih oznaka ђ, ѣ и ар за /j/, /ń/ i /r/ (HAZUćir.X-103; HAZUćir.X-80). Bosanski pisari koji su u bili u prijepisci s Augustićevom kancelarijom češće su pokazivali takve slabosti, pa tako kod njih nalazimo *набраноме*, *сагребајкоме*, *душни*, *сошнѣ*, *сло*, *сдраѣо* (ACA39 9 7); *расѣмнсмо*, *сѣшнна* (ACA39 9 16). Krajnje složen primjer uplitanja raznovrsnih pogrešaka, koje su posljedica i latiničnog i arebičnog utjecaja, predstavlja pismo kostajničkoga dizdara Omer-age upućeno kapetanu Siska Janku Filipoviću. Njegov pisar vjeru-

je da grafem ш ima vrijednost st/št (милуш 'milost', шу 'što'), po volji, baš kao što u Augustičevoj kancelariji ćirilčno c ima vrijednost s/š, ali se naporedo pojavljuje i ш u vrijednosti s/š. Rezultat je takav da pismo rečenoga kostajničkog dizdara završava riječima: *Nemojte zamiriti kako smo ovo pisali — mlad je čato kudub se uči* (ACA39 9 53). Evo i zašto: arebički utjecaj izazvao je miješanje grafema za o i u (*trištu* 'tristo', *smu* 'smo', *štu* 'sto', *druguc* 'drugoč', *pogudil* 'pogodio', *muga* 'moga', *glauo* 'glavu'), a uz to i razbija-nje suglasničkih skupina po ugledu na osmanski jezik (*sedamsuštu* 'sedamsto'). Latinički utjecaj, koji je posredan jer proizlazi iz ugledanja na verziju ćirilice iz kancelarije adresata, doveo je do pojave c =š/s/z/ž: (*odrisati* 'odrezati', *susnja* 'sužnja', *usalite* 'ušaljite'). Zbog arebičkog utjecaja kod ovog se pisara grafem s nadrednom dvotačkom pojavljuje u vrijednostima c/č/ć/đ (*cetirištu* 'četristo', *hucemu*, 'hoćemo', *duicu* 'dojđu'), ali je zbog naporedog latiničkog utjecaja on izabrao da taj grafem bude morfološki identičan latiničkom vezničkom i (ÿ) iz kancelarije korespondenta. Svi navedeni primjeri iz kostajničkoga pisma (ACA39 9 53) pokazuju koliko je moglo biti otežano razumijevanje tako napisanog teksta. Stoga ne čudi to što su u pojedinim hrvatskim kancelarijama bosanska pisma morala biti transkribirana kako bi mogla biti pročitana, čak i kad njihova grafija trpi minimalan utjecaj arebice poput ѱ=o/u. Međutim, ovo pismo daje nam uvid i u to kakve je prirode bila poligrafičnost bosanskih pisara. Zapravo, primjer ovoga pisara daje naznaku o tome kako se u skriptorijima mogao usavršavati pisarski zanat. Vjerovatno je većem dijelu bosanskih pisara arebica bila glavno pismo, usudujem se reći »prvo pismo«, analogno značenju koje ima izraz »prvi jezik« kad se procjenjuju jezičke kompetencije. Pritom, naravno, ne mislim da je njihov maternji jezik bio turski. Ustvari, promoviranje turskog jezika kao administrativnog u to doba dovelo je do toga da se pisarski zanat učio najprije na tom jeziku uz upotrebu arebice. Tek zatim pisari su savladavali osnove ćirilčne prijepiske, čija je tradicija čuvana i njegovana u kancelarijama koje su održavale kontakt sa susjednim slavenskim područjima. U posljednjoj rečenici pomenutog pisma ovaj pisar nazvan je »čatom«, što bi trebalo značiti da je on jedan od predstavnika svoga zanata. Iznenađuje, pak, činjenica koliko on griješi u tom svom poslu. Pretpostavljam da opravdanje tolikim greškama i jeste u njegovoj mladosti, kao što je istaknuto u pismu, ali on, sigurno, nije neko ko se još uvijek muči sa temeljima pismenosti općenito. On je u kancelariju došao s titulom »čato«, koju je, vjerovatno, stekao za turski jezik i pismo, ali se sada on tek uči drugom pismu (možda i pismima), koje će biti u opsegu njegova posla. Pritom ga, možda, poučava neko stariji iz kancelarije, ali jedan dio vještine on stječe i kroz korespondenciju. Upravo zato u njegovom pismu i dolazi do po-

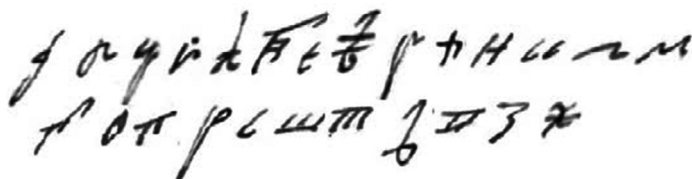
srednog i nasumičnog latiničkog utjecaja. Analizom rukopisa otkrila sam jedno njegovo kasnije pismo (ACA39 9 63): slova i duktus su identični, ali ovaj put nepreciznost u izboru grafema svodi se samo na arebičku karakteristiku jednakosti grafema za *o* i *u*, što govori o tome da je on veoma brzo savladao vještinu koja je od njega zahtijevana.

Najveći stepen pojednostavljenja formi u pravcu brzopisa je kod Ferhatpašićevih pisara. Unatoč tome što nisu znali čitati »dijački« (HAZUćir.X-95) i što su u prijepisci s ćiriličnom kancelarijom grofa Keglevića, može se govoriti o njihovom ugledanju na latinicu u takvom smislu da se što više smanjuje potreba dizanja pera pri izvedbi slovne forme: jednopotezno *a* , pojednostavljen dvopotezni oblik slova *б* , izrazito brzopisni oblik *ш* , kao i *т* i *ц* . Raspisan oblik slova *h* pomoću kojeg obilježavaju i /*l*/ i /*n*/, kao i slova *Δ* , . Slova *г* i *ρ* s povratnim potezom bez dizanja pera i , kao i oblik slova *f* inspirirani su latinicom , , . Ishod je takav da zbog vitica početnog i završnog poteza sve izgleda spremno za kurzivno spajanje, ali do toga ipak ne dolazi.

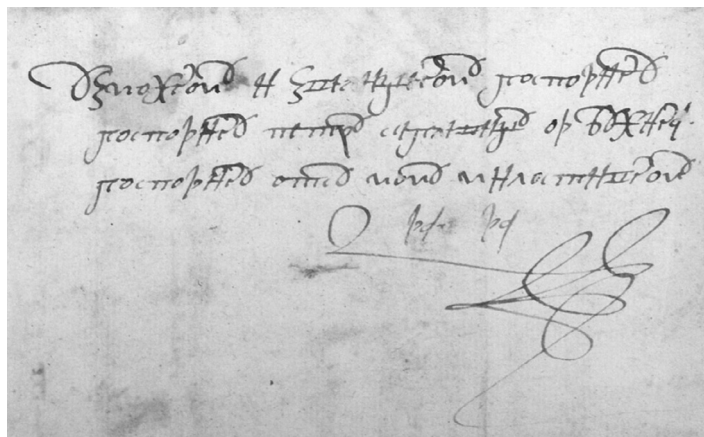
S druge strane, opirući se arebičkom utjecaju kancelarija alajbega Ferhatpašića razvila je upotrebu zasebnih grafema za /*c*/ i /*č*/ s tendencijom da se razlika među njima svede na nadredna obilježja *ц* , *γ* , dok je u kancelariji njegovoga korespondenta grofa Keglevića preuzeto upravo ovakvo slovo *γ* s nadrednom tačkom.

U kancelariji ostroških kapetana i dizdara Beširevića radili su pisari koji su ravnopravno upotrebljavali i latinicu i ćirilicu. Pisma HAZUćir.X-58, X-61, X-73, X-99 pokazuju odlike poligrafične kancelarije. U tim pismima *Ѹ*, kada je prijedlog, ima apostrof kao nadredni znak *Ѹ* po ugledu na vezničko i (*ÿ*) iz latiničke korespondencije. Iz ove kancelarije izlazila su i takva pisma koja su napisana latinicom, ali invokacija »U ime Boga« ispisana im je ćirilicom (HAZUćir.X-98). Usred latiničkog teksta takvog pisma pojavljuje se riječ napisana pola latinicom, pola ćirilicom *Богъ*. Sličan latinični rukopis pojavljuje se u bosaničnim pismima HAZUćir.X-34, X-35, X-44, gdje su vlastita imena ispisana latinicom, kao i pozdrav i završna riječ *amen*. Iznenaduje, pak, činjenica da na pisare nije utjecalo poznavanje latinice u smislu aplikacije uzusa latiničke grafije kada pišu bosančicom. Tako kod njih nemamo *ap/εp* za slogotvorno *r*, *Ѹ* u vrijednosti /*u/v*/, *hλ*, *hñ* za /*l*/, /*n*/, *c* za /*s/z*/, *h* za /*i/j*/, čak niti verzije slova *f* po uzoru na latinicu, kako je to bivalo u drugim oblastima gdje su kancelarije adresata bile primarno latinične. Pisari iz kancelarije ostroškog kapetana Osman-age Beširevića, iako pišu i latinicu, u bosančici imaju zasebne grafeme za /*c*/, /*č*/ i /*ć*/, a za *ц* imaju slovo posebne morfologije, sa prečkom i karakterističnom nadrednom dvotačkom pod utjecajem arebice *ç*. Izbor pisanja latini-

com ili ćirilicom u kancelariji Beširevića igrao je ulogu *captatio benevolentiae*. Franzu Carlu Gusichu u Gradac on šalje latinično pismo s ćirilичnom invokacijom. Ovo njegovo pismo pravi je pandan pismu Mehmeda ćate Halilagića iz Donjega Broda upućenom kanoniku Tomašu Augustiću, koje je napisano bosančicom, ali sa latiničkom, bolje rečeno latinskom, invokacijom *In nomine Domine* (ACA39 9 10). S druge strane, Beširevićevi pisari za grofa Keglevića radije biraju ćirilicu. Podaci iz arhiva pokazuju da je to pismo u ovoj obitelji njegovano generacijama. Međutim svođenje nekada raskošnih formi na osnovne primijeti se kada se usporede rukopisi starijeg i mlađeg Keglevića.

A sample of handwritten Cyrillic script, likely from the office of Count Peter Keglević. The text is written in a cursive, somewhat stylized hand, characteristic of the period. It consists of two lines of text, with the second line appearing to be a signature or a specific phrase.

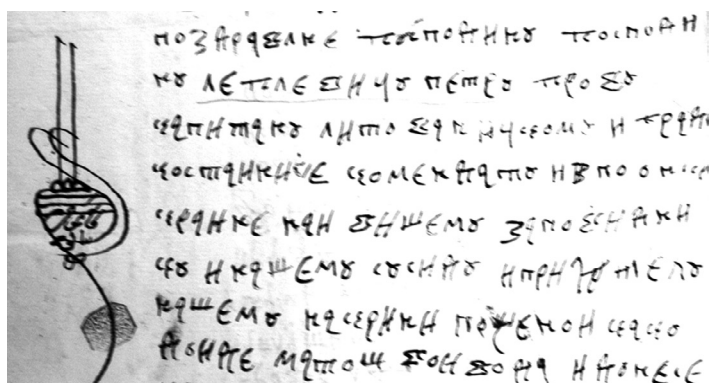
Ćirilica iz kancelarije grofa Petra Keglevića na kraju 17. stoljeća
HAZUćir.X-84, X-85

A sample of handwritten Cyrillic script from a letter by Gašpar Keglević, dated 1570. The text is written in a cursive, somewhat stylized hand, characteristic of the period. It consists of several lines of text, with a large, ornate signature at the bottom right.

Ćirilica u pismu Gašpara Keglevića, koje je uputio svom ocu 1570. godine
HAZUćir.X-8

Uzrok uzajamnog utjecaja bosanskih i hrvatskih kancelarija jeste u tome što i jednima i drugima ćirilica uglavnom nije prvo pismo, pa su na tom polju naročito podložni raznovrsnim poticajima koji dolaze iz kancelarije onoga s kim se dopisuju. Nakon prestanka ove prijepisne ćirilичno pismo bosanskih sudionika u njoj doživjelo je dekadenciju formi takve vrste da je

za svaku grupu koja se u 19. stoljeću još uvijek služila njime bilo potrebno naći matricu za dekodiranje. Upravo kroz korespondenciju u kojoj se manifestirao snažan uzajamni utjecaj dolazilo je do stabilnosti i ujednačenosti formi samog pisma. Još u vrijeme kada je ona bila u svom jeku sačuvano je poneko pismo koje pokazuje kako su mogli pisati nositelji prethodne tradicije a koji su od nje udaljeni generacijama i koji nisu prakticirali korespondenciju kao zanat. Bez ujednačavanja u kontaktu s adresatom ostaju samo rudimentarne forme nekada raskošne grafije.

Ferhatpašićevo pismo HAZUćir.X-90

Zajednički kulturni fenomen da se međudržavna korespondencija odvija na uglavnom sekundarnom pismu njenih sudionika ima kao preduvjet zajedničku tradiciju na tome pismu u prethodnom razdoblju. Hrvatsko-bosanska ćirilčna pisana kultura prethodnog razdoblja kršćanska je i treba je tražiti prije svega u njenim sakralnim spomenicima. Naime, za kulturu ukorijenjenu tako duboko da njeno pismo može funkcionirati i nakon povijesnoga reza koji nosioce odvaja od tradicije manje su bitni primjeri administracijskih ostvarenja na tome pismu kao naprimjer u Poljicima. O takvim liturgijskim spomenicima na ćirilici koji bi bili izravno vezani za pojas hrvatskoga tla na kojem se odvijala korespondencija zasad se nagovješćuje liturgijskim tekstovima pisanim hrvatskom ćirilicom kao što je *Leipziški lekcionar*. Također, jedan zapis iz 17. stoljeća, iz kolekcije Marsigli u Bolonjskoj univerzitetskoj biblioteci, pominje nalazak skrovito čuvanog srednjovjekovnoga evanđelja na ćirilici u jednoj crkvi u oblasti zvanog Krka.⁵

⁵ D. Bojanić-Lukač na str. 59–60 nagađa da je evanđelje o kome je riječ vjerovatno bilo napisano ćirilicom te da je nađeno između 1650. i 1670. godine, a da je onamo bilo skriveno veoma dugo, stoljećima. Ona također smatra da je knjiga morala biti zaštićena, jer je skrivana u zidu crkve. Ona navodi mogućnost da je tu bila sklonjena

Naslov ovog rada, koji se bavi korespondencijom 16. i 17. stoljeća, zbog svoje neodređenosti je višeznačan pa ga treba razumjeti uvjetno. Ukupnost ćirilčne korespondencije odvija se, zapravo, na daleko širem prostoru nego što je teritorij koji bi se mogao označiti današnjim sadržajem pridjeva hrvatski i bosanski, a u konkretnom povijesnom kontekstu u korespondenciji učestvuju dva carstva i dvije republike kojima se ne mogu dodijeliti pomenute odrednice. S druge strane, naslovne odrednice bosanski i hrvatski, kao što se vidi iz jezika samih pisama, ne odnose se ni na kakvu predstavu o zasebnosti jezičkih identiteta koji bi bili imenovani na takav način. Ipak, u okviru kulturnog fenomena da se podanici supostavljenih država, govornici jezika različitog od njihovih oficijelnih jezika, dopisuju na jeziku i pismu koje je njima zajedničko i blisko, iako su korespondenti nosioci povijesno suprotstavljenih uloga, što i jeste *raison d'être* za samu korespondenciju o kojoj je riječ, odrednice hrvatska i bosanska uza svu nepreciznost izgledaju mi primjerenije za jedan filološki i paleografski diskurs od egzaktnih, kao što bi bile osmansko-mletačka (tursko-mletačka) ili osmansko-ugarska, (tursko-hrvatskougarska) te osmansko-dubrovačka (tursko-dubrovačka). Određenje ove korespondencije kao muslimansko-kršćanske imalo bi svoje opravdanje prvenstveno zbog toga što je i sami njeni akteri na takav način određuju. Međutim, upotreba takve odrednice danas vodi ka još većoj neodređenosti, koja bi upućivala na religijski sadržaj korespondencije. Nazivanje ove korespondencije kršćansko-muslimanskom ne doprinosi mnogo ni preciziranju njenog ishodišta, jer ćirilica je, u svakom slučaju, pismo proisteklo iz kršćanskog okrilja, i podrazumijeva se da je muslimanski udio u korespondenciji na tome pismu u uskoj vezi sa prethodnom, kršćanskom, tradicijom muslimana koji nje me pišu.

Skorašnjom studijom, vremenskog i teritorijalnog opsega dvostruko šireg od toga koji se predstavlja ovdje, obuhvaćeno je 550 pisama koja su digitalizirana, te je za potrebe istraživanja sačinjen konkordancijski rječnik. Podaci koje korpus nudi dozvoljavaju da se za razdjel ćirilčne korespondencije kojom se bavi ovaj rad upotrijebi odrednica hrvatsko-bosanska, pri čemu sadržaj odrednice hrvatski i bosanski pokrivaju vrijednosti administrativnih sastavnica susjednih povijesnih država. Riječ hrvatski pojavljuje se u korpusu 17 puta i, ako se izuzme pet primjera njene upotrebe u intitulaciji kliških osmanskih namjesnika u drugoj polovini 16. stoljeća,⁶

za vrijeme mletačko-turskog rata, ali ostavlja i tu mogućnost da je rukopis mogao biti apokrifan, te da ga je mogla zabraniti i oficijelna crkva.

⁶ Ferhat-beg Sokolović, sandžak kliški i hrvatski i primorski; Zulfikar, sandžak kliški i hlivanski i hrvatski.

svi ostali primjeri upućuju na značenje sastavnice u okviru velike povijesne države:

Н ОВН ЛНСТ ПОКАЖНТЕ СВОН ХАРВАТСКОН ГОСПОДН ОФНЦНРОМ СВНТЛОСТН ЦЕСАРСКЕ (Ahmed-beg Srimski i Husejn-Hadžija, kajmekam požeškog paše, posljednje desetljeće 17. stoljeća, HAZUćir.X-109)

ЗАПОВНДННКУ СВЕ ХРВАТСКЕ Н ПОУНСКЕ Н МАКАРСКЕ ЗЕМЛЕ ГОС:ГОС: МАКАРИ ПОКЛОН Н ЛНПО ПОЗДРАВЛЕНЕ КАКО ГОС: ГОС: УФАНОМУ (Džafer, kapetan krupski, 1694, HAZUćir.X-34)

У СВЕМ УВЕЛЕ ВНСОКО Н ПОШОВАНОМУ УЗЕВНШЕНОМУ У Н СВАКЕ ГОСКЕ ВЕРНДНОСТН ВНТЕСКЕ ЋАСТН ФАЛЕ Н ДНКЕ ДОСТОННОМУ ХНРВНТСКОМУ БАЛУ ЛНПО ПОЗДРАВЛЕНЕ КАКО ПЕРНАТЕЛУ Н СУСНДУ (Karajilan Ali-paša, bosanski vezir, 1709–1711, HAZUćir.IV-47)

ГОС: МАСМНННАН ЕРНЕСТ БАРОНУ ВЕЛНОМЕ КАПНТАУ СЕНСКОМ Н ВНЋНГЕНЕРАЛУ КАРЛОВАЋКОМ ЗАПОВНДННКУ СВЕ ХРНВАЋКЕ Н ПРНМОРСКЕ КРАННЕ (Ahmet-beg Jusufbegović, bihaćki kapetan, 1727, HAZUćir.X-137, 138)

Riječ bosanski pojavljuje se 70 puta, u izrazima koji upućuju na sasvim određeno upravno područje u okviru carstva:

gospodar bosanski [славномУ н свнѣтломУ н нарочнтномУ господннУ дУжУ снлнУ кралУ ѿд баше господара босаньскога хУсревега] Gazi Husrev-beg, 1531.

bosanski namjesnik [од нас мемед паше босанскога намнесннка ѱестога н прнсвнтлога цара тУрскога а владаоца све босне н босанске кранне] Mehmed-paša Korča, 1694, HAZUćir.X-26.

defterdar bosanski [од господнна Умре паше дефетердара босанскога] Muhamed-beg Durakbegović, krčki sandžakbeg, Vrana, 1675.

nazor bosanski [ѿд нас назора босанскога н макарскога поздрав н поклон провндУрУ омншкомУ] Alija sin Huseinov, nazor bosanski i makarski, 1617.

bosanski sandžakbeg [н даде му честнтн царь зглава н едань хУћУмь на бѿсаньскога санчакá а дрУгн на нась да му нзнаћемѿ крнвнне негѿвѣ] Mehmed-beg Isabegović, gospodar Hercegovne zemlje, 1507–1509, HAZUćir.VII-1.

bosanski paša [н ако не потегно рокох бнће потрнбно Уповнднт ѱестнтном босанском пашн н нзабраном вашем зенерало коћн неће допустнтн да се меѣашн прнстопаѿо] Ahmet-aga Omerbašić, kapetan kamenski, 1643.

bosanski vezir [защо смо освндоунвшн ветУ н Уѱеть Узелн н ѿд везнра босаньскога кннге Узелн] Zulfikar-beg Useinbegović, zaim u Konjicu, 1642, HAZUCavt.48.

bosanski divan [нека н мн Умно пнсатн с овнзнм снромасн на босанскн днван] Halil, imotski kadija, 1634, HAZUCavt.187.

Određenje ove korespondencije kao kršćansko-muslimanske razložno je s obzirom na formalni obrazac njenog najbitnijeg dijela. Dokumenti koji predstavljaju *vire*, ili jamstvena pisma, sadrže obaveznu formulu zaricanja kršćanskom *virom*, odnosno *virom* Muhamedovom.

потом тога на мустафага данем ти свонѹ врѹ ѹнстѹ мѹхамедовѹ н
господнна бога намца за снромаха меѹмеда громнѹа вашегѹ сѹжна н
за неговѹ цннѹ за петсто гѹлданна Mustafaga Munibravović iz Sirča, 1694.
HAZUćir.X-29

н пнште нам вашв врѹв кршѹанскв са форенгаше да слободно могв
доун н да нм нншо неѹе на пвт донтн ннтн сапаватн Mehmed-aga Šerić,
1686, ACA39 9 89.

Ali odrednica kršćanski pojavljuje se u pismima bosanskih zvaničnika i kao odrednica za susjednu državu, dok se u tom kontekstu za područje Osmanskog carstva upotrebljava odrednica turska zemlja:

kršćanski orsag [а штѹ пште да нам ѹаше лѹдн поѹнданѹ да сѹ блнл ѹаш
лѹд а тѹ ѹас кршѹанскн ѹрсаг сана н несо ѹаше лѹдн блнл] Sulejmanaga
Zrnlić, u Petrinju, 1669, Thall. br. 11.

turska zemlja [н ѹздамѹ се ѹ ваше племеннто госпство да ће датн ѹрднн
н ѹчнннтн заповнд вашнм пдоложеннком коѹн нѹо ѹ торсеко змелѹ] Mu-
hamed-beg Durakbegović, Vrana, 1675, Desn. br. 216.

Odrednica turski pojavljuje i u kontekstima u kojima označava konfesionalnu identifikaciju podanika s predstavnicima najviše državne vlasti:

н на то е мона врѹа ѹнста тѹрска мѹхамедова добрн овн врѹрн лнст Ibrahim Ireiz Karalić, Gradiška, 1681, ACA39 9 80.

н ево ти мн пншемо нашѹ тѹрскѹ врѹ мѹхамедовѹ ѹнстѹ да он ненма
ннгдн ннш(т)а ѹ нашо землѹн hadži Šaban harambaša Nosić Dubica,
1679 – 1688, ACA39 9 92.

монѹ врѹ тѹрскѹ мѹамедовѹ за ѹннова сѹжна богнѹа н за негово
дѹгованне за дваест цекнна Ibrahim-aga Sinić, 1699. HAZUćir.X-50

з(а)радн гнѹа бога н неговн сѹза н в.м. воле ево на алн одабаша данем
монѹ врѹ тѹрскѹ мѹамедовѹ за гвонденово дѹгованне Ali odobaša,
1699, HAZUćir.X-49.

алн гнѹе врѹа вам не мона тѹрска несам га прнд пощеннм тѹрцн нзмнрн
Hasan odobaša Ćirkinagić, 1679, ACA39 9 11.

U svekolikom korpusu zapravo bi samo jedan slučaj paralelne upotrebe odrednica hrvatski i turski mogao biti vezan za značenje koje se tiče imenovanja jezika i pisma:

ЗАТО МН РЕУЕНН ХОДАВЕРДН ЈАУШ ХОТНСМО УУНННТН ВНРУ ОТ ТОГА ПОСЛА Н
ДВОЋЕ КННГЕ ПНСАТН ТУРСКЕ А ДВОЋЕ ХОРВАТСКЕ РУКОМ АЛН ЋЕХАЋА КН ЋЕ НА
СКАЛН ЗАДАРСКОЋ Hodaverdi, čauš bosanskoga paše, 1589, Ljub. br. 19.

Ipak, nije sasvim izvjesno da li možda i u ovom kontekstu izrazi hrvatske i turske knjige zapravo označavaju dokumente koji se kao uvjerenja arhiviraju na turskoj i na hrvatskoj strani. Ukoliko su tim izrazima imenovani jezici na kojima se dokumenti izdaju, Ali ćehaja i Hodaverdi čauš smatrali su prikladnim izdati uvjerenja na hrvatskom jeziku, jednako kao i na turskom, a sam Ali ćehaja bio je sposoban tekstove napisati na dvama jezicima.

Jezik hrvatskih zvaničnika naspram jezika bosanskih odličnika, ako se pokuša sagledati u kontrastu,⁷ pokazuje jednu razliku, a ta je da se *captatio benevolentiae* onamo ne postiže inonarječnim sredstvima, već jedino diplomatskim vladanjem pravodobnim rasporedom i ukrasnom dimenzijom svečanih riječi, kao što nalaže i evropska *ars dictaminis* i krajiški zakon. Međutim, u jeziku bosanskih zvaničnika primjetno je nastojanje da se, uz isti takav postupak, ugodi i uhu korespondenta umetanjem izraza koji su njemu bliski, što, pravo rečeno, nije manje manipulativno u postizanju vlastitih ciljeva putem odobrovoljenja primatelja. Iako bi pojedine zapise trebalo dijalektološki i književnojezično pomnije istražiti, ostat će dojam o hibridnom jeziku sa svjesno utkanim, usuđujem se reći, nespojivim obilježjima iz drugog narječja, a sve u svrhu osnovnog epistolarnog načela *captatio benevolentiae*. Kod bosanskih odličnika najimpresivnija⁸ karakteristika u vezi s tim fenomenom pokazuje se u njihovom odnosu prema upotrebi inonarječnih leksema *ča* i *kaj* i izvedenica od njih.

Mehmed-aga, kapetan skradinski, šibenskom kapetanu [ако бн н нега ја
пра(в)да окрнвна мн смо вазда за то обнганн HAZUćir.VI-18] : [н вг
морє заповнтн на снгоро што ... HAZUćir.VI-18]

Džafer Vramović, imotski kapetan, omiškome providuru [н разУмнсмо ја
в:м: У поутованом лнстУ пншете н заповндате Valt.4] : [ово се сада не
могосмо статн с уестнтнм бегом зашто се варатнше од нмоте Valt.4]

⁷ Iako je, zapravo, gotovo nemoguće koristiti ovdje kontrastivni metod, budući da je takav metod u jezičnoj struci terminološki rezerviran i pogodan samo za nesrodne jezike, izraz je ovdje upotrijebljen u zdravorazumskom smislu, tojest tako da se iz jednakosti posebnost može izlučiti samo putem tehnike kontrasta, a pritom, naravno, znanstvena objektivnost nalaže da se svim silama umakne iskušenju pretvaranja bijelog u crno, crnog u bijelo.

⁸ Budući da sam na mnogo mjesta u svojoj knjizi *Jezik i grafija krajišničkih pisama* već ukazala na ovaj fenomen kojim vrve pisma bosanskih odličnika, ovdje zbog ograničenog prostora, a prvenstveno zbog iznesenih kritika, biram najkarakterističnije primjere, koji bi mogli biti upečatljivi i nefilolozima.

Braća Nuh, Osman i Sulejman Ohrapović, spahije iz Slimena, omiško-me providuru [БҮДУЋН ВАШН ПИЋАНН ПОУМУ ПСОВАТ НАШЕГА УОВНКА БҮД ПСОВАШЕ, зашто УБОДОШЕ Valt.34] : [внднћете ја хоће бнтн Valt.34]

Dvarski dizdar Alaga omiško-me providuru [а ако ја моремо мн поУ(з)–дате се како У свога сҮснда Valt.37] : [разҮмнсмо што намь в:м: пнше Valt.37]

Omer iz Imotskog omiško-me providuru [ако лн мн то нншто не дође Ђа ћҮ се наплатнт нлн У рогозннцн нлн подвнсећ зашто сам врндан ҮҮнннтн што хоћҮ ако бог да Valt.88] : [а реҮе мн ҮЗдарђе датн ја ме прнстон Valt.88]

Ibrahim odabaša Sajtović iz Dubice kapetanu Siska Tomašu Augustiću [да бн се снромах Ү ҮашемҮ сдраҮнҮ кан помогал н Үамн дҮгоҮанне платнл АСА39 9 76] : [да га неҮете ннсашо ннсакакоҮо дҮгоҮанне састаҮнтн АСА39 9 76]

Sužanj Hasan iz Dubice kapetanu Siska Mihalu Vajdiću [брес тога ннкан не морам ҮоҮнннтн АСА39 9 69] : [не посласмо шо смо бнлн реклн АСА39 9 69]

Mustafa odabaša Selmanović iz Jasenovca junaku Gaberu, dijaku Siska grada [како расҮмнх нс Үашега пощенога лнста шо мн пнще АСА 39 9 84] : [н ако бн се н менн кан прнпетнло да се нма од наше кҮҮе гҮрнна Үнна Үетрнсто талнра наплатнтн АСА 39 9 84]

Ali-efendija Hadžiredžepović iz Dubice zagrebačkom kanoniku Tomašu Augustiću [ненма шо он Үслатн АСА39 9 33] : [не да бн се снромах кан помогал АСА 39 9 33]

Ali-beg Šerić iz Dubice kapetanu Siska Kosu [н лнпо сафалнм Ү̄м̄ на пощениҮ кан сте нам по нсак ҮеҮан Үслалн АСА 39 9 62] : [лнпо Ү̄м̄ фала шо сте нашега нсак ҮеҮанҮ н остале нҮнаке драгоҮолно доҮакалн н гостнлн АСА 39 9 62]

Durmiš-ćehaja iz Kostajnice grofu Miklošu Erdedi [алн не то нама сҮе саман шо смо крҮто нако немнрнн са тога цоҮнка Thall.13] : [тер Үам не нешце кан дрҮгн партнк потрнбно хоцемо датн Thall.13]

Mustafa Akvalović⁹ bajraktar iz Kostajnice grofu Erdedi Imrihu [а шо че мҮшҮ патачнчҮ Үарапскн конн комҮ сҮ родбнна по тҮрово поле сҮннне паслн Thall.II:12] : [снате кан чнннте Thall.II:12]; [тамо када донде пнтан

⁹ Pisma Mustafe Akvalovića, koja se čuvaju u Zemaljskome muzeju u Sarajevu (darovao mu ih je L. Thalloczy), zanimljiv su primjer eruptivnog govorenja iz afekta. U njima su takve vulgarnosti da ih nije bilo moguće objaviti u antologiji koncipiranoj tako da dođe do izražaja kodeks krajiškoga zakona. No, kako kamen koji odbace graditelji, nerijetko postane kamen spoticanja, kao uprizorenje ovdje ću navesti jednu Akvalovićevu rečenicu: нека лане меҮа, нешо пнше нсрадн ме чорбег Үамн, н ёло га сто паса меҮҮ, сҮа кранна снаде да се каҮрн не небанҮ како тҮрцн, а чорбег не Ү младостн сто кҮрача нсл, нанпослн га не небал чнганнн мнҮа нс дҮбнце Thall.10.

КАН Е ЧНННА СММО НЕ ЛН КАН НАМ ДАЛ ДА ГА УАДНМО Thall.10] : [а шо МН СА ПАТРНК ПНШЕ Thall.10]

Druga osobina koja, oprezno rečeno, može simbolizirati narječnu pripadnost napisanoga teksta pa i nefilozima može postati sredstvom argumentacije, tiče se ikavizma, ekavizma i jekavizma. Problem ikavskoga manira dijalektolozi su nametnuli pismenosti bosanskoga srednjovjekovnog razdoblja, a samo posredno, preko odjeka toga razdoblja, takav manir može imati udjela i u novovjekim pismima, i to samo u specifičnim uvjetima, koji podjednako vrijede i za srednjovjekovno razdoblje, tojest kada se ikavizam pojavi u pisanim tekstovima s dijalekatskog područja kojem ikavski refleks starog jata nije svojstven. U oba slučaja, i u srednjovjekovnom pisanju i u novovjekim pismima, samo se tada može govoriti o maniru koji nastaje kao posljedica subjektivnog kriterija prestižnosti ikavskoga govora.¹⁰ Ipak, u 17. stoljeću mora se voditi računa i o mnogim drugim uplitanjima, dijalekatskim miješanjima uzrokovanim poznatim pomjeranjem stanovništva, te raznim procesima koji odražavaju fenomen dijalekatske konvergencije koja se događala u porječju Neretve pa svoje inovacije u talasima¹¹ prenosila na široko susjedno područje na rubovima poprimajući unekoliko dimenzije međunarječne konvergencije. Evo jednog primjera kako se to odrazilo. Osnova *sused* našla se u pismima iz Dvara i u jednom pismu iz Duvna. Većina primjera, njih pet, nalazi se kod dvarskog dizdara Kapetanovića. Ovaj dizdar potpisnik je ukupno dvadeset pisama, a u svima njima, pa i u onima iz kojih su izvučeni gornji primjeri, nalazi se ikavski lik ove osnove. S obzirom na to da se u svim tim pismima čakavizam javlja naporedo sa štokavskim crtama (*jur, godišć, ki, izašav tja, vazimlju, ča, zač : dođe, što, ništar, zašto, -l>o*), čini se opravdanim osnovi *sused* tražiti porijeklo u nekom čakavskom uzoru, bilo pisanom, bilo govornom, kakav je mogao postojati u prvoj polovini 17. stoljeća i u okolici Omiša, kamo su ona upućena. Uz to, u pismima koja šalje Omišanima, dizdar Kapetanović-Vlahović često se poziva na svoje porijeklo, ističući da je tu »od starine« (Valt. 85, 86, 151),¹² pa mu je stoga čakavizam i bio blizak.

¹⁰ O svemu tome sam opširno raspravljala u knjizi *Jezik i grafija krajišničkih pisama* (2010:31 – 44; 201 – 203, 407, 408).

¹¹ Osnovni talas zahvata zamišljenu teritorijalnu kružnicu od 100 km od ušća Neretve (Brozović).

¹² Nakaš 2010:201. To je samo jedan od primjera u mojoj knjizi koji dovoljno transparentno ukazuju na činjenicu da su pojedini bosanski, tojest turski odličnici u obiteljskim i krvnim vezama sa autohtonim stanovništvom hrvatskog povijesnog prostora okupiranog od Turaka. U cilju ublažavanja mogućih nesporazuma s kroatistima, ali ipak suprotno naučnoj objektivnosti koja je neophodna pri govorenju o prednacionalnim razdobljima, o koju sam se ionako ogriješila insistirajući na tome da su ova pisma važna za bošnjačku književnu tradiciju, iako nisam poricala da ona zapravo pred-

Složenost filološkoga pristupa pismenosti novovjekovnog razdoblja još je više usložnjena i činjenicom da upravo u 17. stoljeću sve više prestižan postaje štokavski dijalekatski tip ijekavskoga narječnog obilježja, u hrvatskoj pismenosti ponajprije pod utjecajem dubrovačkih, ali i bosanskih pisaca kao što je bio M. Divković. Stoga njena dijalekatska obilježja ulaze u sastav pisanih idioma neštokavskog područja.¹³ Primjera za takav proces stilske upotrebe ijekavizama u pismima koja pišu govornici maternje ika-vice ima i u bošnjačko-muslimanskih autora. Izdvojit ću jednoga, Mustafu alajbega Ferhatpašića. Njegov slučaj je tipičan, onaj koji se u filologiji i naziva leksičkim ijekavizmom:

[ОД МЕНЕ ГНА ГНА МУСТАФ АЛАНБЕГА ФЕРАНТПАШЊА МУСЕЛНМА БАЊНАЛУКОГА Н БАЊНАЛУКЕ КРАННЕ ЗАПОВИДНКА ПОКЛОН Н ЛНЕПО ПОЗДРАВЉЕННЕ ГНУ КЕГЛЕВЊИ КАПНТАНУ ПОУНСКЕ КРАННЕ ЗАПОВИДНКУ НАНВЕЋЕМУ HAZUćir.X-82]

[ОД МЕНЕ ГОСПОДННА МУСТАФ АЛАН БЕГА ФЕРАНТПАШЊА МУСЕЛНМА БАЊНАЛУКОГА Н КРАННЕ БАЊНАЛУКЕ О(Δ) ТЕШЊА ГРАДА ДО ГРАДА БЊШЊА НАНВЕЋЕГА ЗАПОВИДНКА А ЛНЕПО ПОКЛОН Н ПОЗДРАВЉЕННЕ ГОСПОДННУ ГЕГЛЕВЊА ГРОФА КАПНТАНУ ПОУНСКОГА КРАННЕ НАНВЕЋЕМУ ЗАПОВИДНКУ АЛН ГОСПОДННУ НА КРАННН НАШЕМУ СУСНДУ КАКОНО ДОБРУ НУНАКУ HAZUćir.X-83]

[ОД МЕНЕ ЃНА ЃНА МУСТАФА АЛАНБЕГА ФЕРАНТПАШЊА МУСЕЛНМА БАНАЛУЧКОГА Н БАНАЛУЧКЕ КРАННЕ НАНВШЕГА ЗАПОВИДНКА ЛНПО ПОКЛОН Н ЛНЕПО ПОЗДРАВЉЕННЕ ЃНУ КЕГЛЕВЊИ ПЕТРУ HAZUćir.X-78]

Jedna od bitnih karakteristika jezičkog izraza bosanskih ćiriličnih pisama je njegova hibridnost. Međutim, ni po svome obimu, niti po sistematičnosti, hibridnost kancelarijskog izraza nije sasvim jednaka fenomenu hibridnoga književnojezičkoga tipa poznatom u historiji hrvatskoga književnoga jezika.¹⁴ Zapravo, udio drugoga narječja u izrazu pisara svodi se na pojedine jezičke natruhe, a jezički oblici netemeljnog narječja nisu u ravnopravnoj distribuciji. Jednako tako, zahvati u drugo narječje ovdje nemaju niti istu svrhu kakva je poznata hibridnom književnojezičkom tipu: dok je za tvorce hibridnoga književnog jezika cilj razumljivost na što ve-

stavljaju zajednički kulturni fenomen (2010:78), ovdje ću se kolokvijalno izraziti i reći da su pojedini autori ovih pisama, bosanski odličnici, potomci Hrvata koji su primili islam. Pritom nikako ne gubim iz vida da je za prednacionalno razdoblje još bitnije određenje istog zapravo ovakvo: da su pojedini bosanski odličnici potomci katolika koji su primili islam. Posljednje je u vezi s gore navedenim primjerom dizdara Kapetanovića vrijedno isticanja, jer on pozivajući se na vlastito porijeklo dodaje prezimenu kojim se predstavlja i drugo prezime izvedeno od etnonima Vlah.

¹³ Usp. Vončina 1988:24, 45, 77, 79, 127, i posebno 290.

¹⁴ Usp. Vončina, 1988:191.

ćem prostoru, u krajišničkom kancelarijskom izrazu kombiniranje elemenata drugoga narječja sa štokavskim ima za svrhu *captatio benevolentiae*. Kao i kod svih pokušaja stvaranja hibridnog izraza postoji jedan karakterističan momenat — tehnika kontaktnih sinonima. Takvim su se postupkom znali služiti bosanski pisari:

<i>dost i prijatelj</i>	[свн кранна крнѣжеваукн нанвншем҃у заповнѣнн҃к҃у а наш(аш)ем҃у <u>дост҃у</u> н прнатеѣл҃у HAZUćir.X-108]
<i>tat hrsuz</i>	[реѣенн҃х <u>тата хнрс҃уза</u> заповнѣнн҃н҃н HAZUćir.IV-47]
<i>lupež tat</i>	[седам <u>лупежах татова</u> нз реѣнн҃х градовах тавном ноѣ҃у дошав осам воловах үкралн HAZUćir.IV-47]
<i>kastigati i pedepsati</i>	[зна ваша мнлос како мн сте бнлн обечалн н үиамчнлн се за не ваше злочнн҃це нс пострана да чете ех҃ <u>кастн҃гати н педепсати</u> н үзнн҃дань затворнтн Kov.12]
<i>kaštelan i dizdar</i>	[н сада хоѣе тамо к вамн доѣн поштованн х҃усеѣннага <u>каштелан н днздар</u> скрадннскн HAZUćir.VI-19]
<i>urđin i zapovid</i>	[да ће датн <u>урднн</u> н үчннннтн <u>заповнѣ</u> вашнм пдоложенн҃ком Desn.216]
<i>istepsti i degeneka dati</i>	[да с҃у вашн л҃удн за нма ншлн нскатн правн҃е пак да с҃у (ѣ)н нашн л҃удн <u>нстеплн</u> н добро нм <u>дегенека далн</u> HAZUćir.X-138]
<i>prositi i moliti</i>	[толнко нмасмо үашем҃у <u>гос</u> пнсатн како нас сн҃уо үаш с҃ушан <u>просн н молн</u> АСА39 9 33], [(до)ходн к намн снромах алнна кослодоровн҃н҃ <u>вм</u> ш҃ушан <u>молн се</u> снромах <u>н просн</u> да бнсмо са ннега снромаха внр҃у үслалн HAZUćir.X-57], [данем тн свон҃у внр҃у ... за негов҃у цнн҃у за петсто г҃үлннна а за ннотн <u>молнм н проснм</u> ваше господство ѡставнте м҃у бога н д҃үше радн а нншо наше воле радн HAZUćir.X-29], [да вас лнпо <u>молнм н проснм</u> Thall.II:2], [алн <u>молнмо н проснмо</u> ваш҃у мнлост како добра господнна да настоннте да се састанемо н за л҃убав копѣа облоннмо HAZUćir.X8-a], [пншем од ѣнегове стране в.г.с. <u>молеѣн н твардо просеѣн</u> ү прнѣатеѣлство н с҃үсн҃дство кое меѣ҃у намн Valt.89]

zaman i zalud

[мѡн гос. ако кога градншкога сѹшна ѹшалеш
саман н салѹ(Δ) нн он пак не оде а костанннчан
ѹнра н бог фалнтн нече порѹком нека сам на крнѹ
ако ѹсфалн Thall.II:10]

Jedan od glavnih ciljeva moje disertacije o ćirilčnim pismima bosanskih odličnika (Nakaš 2010) bio je razmotriti mjesto tih pisama u oblikovanju književnojezičke tradicije Bošnjaka i istražiti da li je bosansko-muslimanska strana možda ipak imala svoje vlastite kancelarije i ujedno ispitati u kulturnoj historiji i filologiji prevlađujuću tezu da je bosanska korespondencija sa susjednim zvaničnicima nastala tako što su, svaki put kada bi trebali napisati pismo, bosanski zvaničnici, kao predstavnici jednog administrativno relativno uređenog, relativno velikog i relativno dugotrajnog carstva, angažirali učene popove i fratre, dakle sveštena lica koja su navodno jedina bila pismena u vilajetu, da im ta pisma napišu. Iako nije upitno da su muslimanski zvaničnici u pojedinim slučajevima kao pisare angažirali i katolike, naše istraživanje pokazuje kako su se u pisani jezik koji funkcioniра nadnacionalno utkivali elementi oblikovanja književnojezičke tradicije Bošnjaka. Istoј se korespondenciji, naravno, može pristupiti i s gledišta njezina mjesta u hrvatskoј nacionalnoj povijesti i njezinih kulturno-jezičnih razvoja, a činjenice relevantne za taj pristup sveukupno znanje o njoj proširuju i produbljuju. Sama pisma nadživjela su više generacija svojih istraživača pa će tako nadživjeti i ovu sadašnju, koja se prvenstveno zanima mjestom ovih pisama u okvirima nacionalnih filologija. Na kraju ostaje njihova *vira* i *ufanje*.

Bibliografija

- Bogićević, Vojislav. 1975. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Veselin Masleša : Sarajevo.
- Bojanić-Lukač, Dušanka. 1986. Un chant à la gloire de Mahomet en serbe. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76, 57–63.
- Brozović, Dalibor. 1970. O Makarskom primorju kao jednom od središta jezičnohistorijske i dijalekatske konvergencije. *Makarski zbornik* I, 381–405.
- Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13, 119–135.
- Čremošnik, Gregor. 1948. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 3 (nov. ser.), 104–199.
- Derolez, Albert. 2003. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books, from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge University Press.
- Dorđić, Petar. 1971. *Istorija srpske ćirilice – paleografsko-filološki prilozi*. Zastava : Beograd.
- Hercigonja, Eduard. 1982. *Bosančica*. Enciklopedija Jugoslavije 2. Bje-Crn, JLZ. Zagreb.
- Maurer, Desmond. 2012. *Raščišćavanje na putu nauke*, Forum Bosnae 56/12. Sarajevo. 174–183.
- Mošin, Vladimir, Seid Mustafa Traljić. 1956. Ćiriliske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine JAZU* 46. Zagreb.
- Mošin, Vladimir. 1949. G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Historijski zbornik* 2, 315–321.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Slavistički komitet. Monografije br. 4. Sarajevo.
- Nakaš, Lejla. 2011. *Bosanska ćirilčna pisma – Bosnian Cyrillic Letters*. Forum Bosnae, 53–54/11. Sarajevo.
- Raukar, Tomislav. 1973. O problemu bosančice u našoj historiografiji. *Izdanja Muzeja grada Zenice* 3. Radovi sa simpozija »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. 103–144.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive. U: *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXIII, 1–162.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Književni krug : Split.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 1994. Hrvatska ćirilčna pismenost, s osobitim osvrtom na područje nekadašnje pokrajine Dalmacije. *Hrvatska revija* 44:4, 554–569.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 1997. *Jezik i pisma Hrvata: rasprave i članci*. Matica hrvatska : Split.

Žagar, Mateo. 2007. *Grafo lingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska : Zagreb.

Kratice

- ACA39 9 — Acta Capituli antiqua — Stari kaptolski spisi, fasc. 39. nr. 9.
- HAZUćir. — *Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, ćirilčni dokumenti*.
- Desn. — Desnica, Boško (1950) Istorija kotarskih uskoka 1646–1684, sv. I, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda XIII*, Beograd.
- Kov. — Kovačić, Risto (1884) 13 pisama srpskih u Arhivu Dubrovačke republike još neizdanih (1593–1705), u: *Glasnik Srpskog učenog društva* 63, 223–235.
- Ljub. — Ljubić, Šime (1877) Rukoviet jugoslavenskih listina, u: *Starine X*, JAZU, 1–43.
- Thall. — Čerović, Božidar (1905) Poklon dr. L. pl. Talocija Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Nekoliko pisama sa stare Krajine), *Glasnik Zemaljskog muzeja XVII*, Sarajevo.
- Thall.II — Čerović, Božidar (1911) Poklon dr. L. pl. Talocija Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Nekoliko pisama sa stare Krajine), *Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII*, Sarajevo.
- Valt. — Solovjev, Aleksandar (1940) Bogišićeva zbirka omiških isprava XVI–XVII veka, *Spomenik SKA XCIII*, drugi razred, 72, Beograd 9–96.

Croatian-Bosnian cyrillic correspondence in the 16th and 17th century

Abstract

This paper analyzes the mutual influence of Croatian and Bosnian Cyrillic chanceries during the 16th and 17th centuries. The analysis is based on a comparison of letters from the chanceries of the Canon of Zagreb Tomas Augustić and Count Petar Keglević with letters from their correspondents. The Croatian and the Bosniak versions of the script 16th–17th century differ from each other because in both cases the chanceries conducted correspondence in more than one script and the Bosančica letter forms were therefore influenced by different primary scripts — Latin in the case of the Croats, Arabic in the case of the Bosniaks, though there was also a certain amount of cross-fertilisation.

The major differences in the graphemic repertoire generally reduce to the influence of a primary script, whether Arabic or Latin, on Bosančica. An example of such influence might be the grapheme *f* modelled after the Latin letter, with one or two cross strokes (in Ferhatpašić's Chancery, as well as in Jase-novac and Bihać), or *v* with a point [č] due to Arabic influence (in Keglević's Chancery). At the same time, the influence of the chancery formularies of the addressee chancery, exerted by means of correspondence, played an important role in standardising the other letterforms. It was inevitable that there would be mutual influences both with regard to graphemic-phonemic correspondances and with regard to aesthetic requirements related to the linguistic shaping of the texts in this correspondence, precisely because they represent a common cultural phenomenon which deserves to be investigated in the round.

Ključne riječi: *ars dictaminis*, minuskula, ćirilične kancelarije

Key words: *ars dictaminis*, minuscule, Cyrillic chanceries